

Kierkegaard hatása Martin Heidegger szorongásfelfogására

Kierkegaard Heideggerre gyakorolt hatása, a német filozófus viszonya a dán gondolkodóhoz máig vitatható és feltétlenül izgalmas kérdés. Nem egyszerű feladat bármiféle következtetést levonni ebből a viszonyból, ugyanis rendkívül kevés szöveg áll rendelkezésünkre, ami alapján egyértelműen meg lehetne állapítani, hogy pontosan miként hatott Kierkegaard filozófiája Heidegger gondolkodásának bizonyos területeire, amennyiben egyáltalán hatott rá. Heidegger egyértelműen olvasta a nagyhatású dán filozófus műveit, ugyanis Kierkegaard németre fordított, összegyűjtött művei tizenkét kötetben jelentek meg a Diederichs Kiadó gondozásában 1909-ben. Heidegger korai freiburgi előadásában, az 1920-1921 között tartott a vallásos élet fenomenológiájáról szóló előadásban említi Kierkegaard-t, azonban meglehetősen igazságtalanul pusztán vallási íróként könyveli el, aki beleragadt a metafizika mocsarába, és rettenetesen távol áll tőle az egzisztenciális problematika, aminek a gyökeréig sosem volt képes eljutni. Ennek ellenére mégis van egy pont, ahol a dán gondolkodó egyértelműen és bizonyíthatóan nagy hatással volt Heideggerre, egész pontosan a szorongás fogalmának analízisében, aminek meghatározó szerepe van a *Lét és idő*ben, és egyáltalán Heidegger filozófiájában is már-már kulcsfogalomnak tekinthető. Heidegger tehát elsősorban Kierkegaard a szorongás fogalmáról írt értekezését tartotta nagyra, amelyet sokkal érdekesebbnek és filozófiailag jelentősebbnek ítélte a teológiai igényű műveivel szemben. Azt gondolom, hogy a német filozófus kissé elhamarkodottan hozott ítéletet Kierkegaard filozófiáját illetően, és egyáltalán nem gondolom, hogy ezt el kell fogadnunk és pusztán „vallásos” gondolkodóként kezelnünk Kierkegaard-t, bár Heidegger maga sosem cáfolta ezt az állítását. A két gondolkodó szorongásanalízisének összehasonlításában elsősorban a *Lét és idő* néhány fejezete és az abban található Kierkegaardra hivatkozó lábjegyzetek nyújthatnak segítséget, amik száma elenyésző ahhoz képest, hogy hány további szöveghelyen ismerhetjük fel a dán gondolkodó egyértelmű hatását. Lehetséges volna, hogy Heidegger félreértette Kierkegaard művét a szorongás fogalmáról, vagy egészen más megfontolásból tett kivételt pont ezzel az értekezéssel? A szorongás fogalmának meghatározó szerepe van Kierkegaard az egzisztálás lényegét érintő gondolataiban, hiszen Heidegger legnagyobb kritikája a dán gondolkodóval szemben, hogy sosem jutott el az egzisztenciális megértésig. Kierkegaard szorongásfenoméneje, azt gondolom, kitüntetett szerepet élvez az egzisztálás mikéntjének megértésében, amit Heidegger sem hagyhatott figyelmen kívül. Alapvetően azt gondolom, hogy Kierkegaard szorongásanalízise valójában olyanannyira hatással volt Heideggerre, hogy többek között emiatt is vonta átfogó

vizsgálat alá a jelenséget a *Lét és idő*-ben, külön fejezeteket szentelve a témának. Kierkegaard gondolkodásának egyik legnagyobb érdeme – és ami leginkább hatott a XX. századi egzisztencialista filozófusokra – a szorongás fogalmának beemelése a filozófiai diskurzusba. *A szorongás fogalmát* Kierkegaard 1844-ben adta ki Vigilius Haufniensis néven (jelentése „Koppenhága őrzője”), amit eredetileg az eredendő bűn dogmatikai problémájának pszichológiai irányú vizsgálódásának szánt, bár ennél egyértelműen többről van szó. A mű alapkérdése tulajdonképpen, hogy mi a szorongás, lényegileg hogyan ragadható meg, és egyáltalán hogyan definiálható a mindenki által ismert mondhatni hétköznapi jelenség. Ennek tükrében mondhatjuk azt is, hogy Kierkegaard által került be a szorongás fogalma a filozófiai köztudatba, ami a jelenségek szintjén elsősorban a XX. századi filozófiában vált ismét reflexió tárgyává többek között olyan –

Heidegger is foglalkoztató – egzisztenciálék mellett mint a bűn, félelem, lelkiismeret vagy a halálhoz viszonyuló lét. Heidegger filozófiájában szinte kulcsfogalommá vált a szorongás, ami olyan nagyon meghatározta Kierkegaard egész életét, hiszen több írásában is említi a melankólia és a búskomorság tapasztalatát, ami leginkább rányomta bélyegét a jellemére, ezzel arányosan pedig az egész életére is. Emiatt azt gondolom, hogy alapvetően a szorongás fogalmának vizsgálata is abból a szándékból fakadt, hogy megértse azt a jelenséget, ami egzisztenciális élményként fojtogatóan jelen volt a saját életében is.

Kierkegaard számára a szorongás fogalmának vizsgálata egybeesett a bűn fogalmának analízisével, ugyanis szerinte a bűn fogalma semmilyen konkrét tudományághoz nem tartozik, bár leginkább az etikával lehetne összefüggésbe hozni, ami viszont a bűn keletkezésével mint olyannal nem foglalkozik különösképpen, az már inkább a pszichológia tárgykörébe esik bele, aminek már aligha van köze az etika tudományához. A dán filozófus ezt a kérdést a dogmatikán keresztül közelítette meg az eredendő bűn problematikájának tárgyalásával, mivel leginkább ezen keresztül közelíthető meg a bűn egyfajta eszmei magyarázata. Valahol természetesen kínálja is magát a téma, hiszen a bűn természetének megértésében fontos mozzanat a bűnbeesés, amit azonosítani lehet magával a bűnnel és leginkább az eredendő bűnnel, Ádám bűnével hozhatjuk összefüggésbe, ami évszázadok óta reflexió tárgyát képezi különösen a bűn természetének tárgyalását illetően. A Szentírás szerint Ádám bűnével, az első bűnnel jelent meg a bűn mint olyan a teremtett világban, ami egyben az emberiség legnagyobb tragédiájaként is értelmezhető, hiszen aligha vannak fogalmaink az emberiség bűn előtti ártatlanságának állapotáról. Természetesen az ártatlanság fogalma legalább annyira meghatározó mint a bűn, mert akár ellentétpároként is értelmezhetjük, habár sokkal inkább arról van szó, hogy a bűn semmisíti meg az ártatlanság

állapotát, ahogy ez Ádám esetében is történt. A dogmatika értelmében az ártatlanság egyben tudatlanság is, az a tökéletesnek látszó állapot, a béke és a nyugalom állapota, amiben az első emberpár élt a Paradicsomban, akik a bűnbeeséssel veszítették el az ártatlanságukat, és ezáltal szerencsétlenekké váltak; ezt a világról való hirtelen jött tudásuk idézte elő, a jó és a rossz megkülönböztetésének képessége. „Az ártatlanság állapotában béke és nyugalom honol; de ugyanakkor még valami más is, de ez nem békétlenség vagy harc; hiszen itt semmi sincs, amivel harcolni lehet. Mi van akkor? Semmi. De mi a hatása e semminek? Szorongást szül. Ez az ártatlanság nagy titka, az, hogy egyben szorongás is.”¹ Kierkegaard tehát alapvetően a bűn és az ártatlanság fogalmaival hozza összefüggésbe a szorongás fogalmát, és határozottan leszögezi, hogy éles különbséget kell tenni a félelem és a szorongás fogalmai között – amit Heidegger szintén megtesz a *Lét és időben* –, ugyanis a félelemnek meghatározott tárgya van, míg „a szorongás a szabadságnak mint a lehetőség számára való lehetőségnek a valósága.”² A szorongás fenoménje Kierkegaard szerint semmiképpen sem egy rémisztő tapasztalat, nem a szenvedés egy módja, hanem egy eredeti létállapot, aminek megértésében a gondolkodó odáig ment, hogy azt a megállapítást tegye: minél mélyebb egy ember, annál mélyebb a szorongása is. A szorongás az édes aggodalomnak az az állapota, amikor nem tudjuk megnevezni, hogy miért szorongunk, ellenben a félelemmel amikor egyértelmű fogalmainak vannak arról, hogy mitől félünk. Kierkegaard szerint a szorongás a semmivel áll összefüggésben – és ez az, ami majd Heideggernél olyanannyira meghatározó lesz a szorongás jelenségének megértésében –, hiszen gyakran mondjuk is, hogy „a semmiért aggódunk”, ami árulkodik a szorongás természetéről, azaz amikor egy olyan erő ragad magával, amit nem tudunk megnevezni. Feltétlenül ki kell még emelnünk egy Kierkegaard számára fontos dichotómiát, vagyis a test és lélek közötti kapcsolatot, ugyanis a bűnt és a bűnbeesést a dogmatika a testi szférával hozza összefüggésbe, amiben azonban óhatatlanul is jelen van a szellem. „Az ártatlanság tehát sarkított helyzetben van: tudatlanság, de nem állati durvaság, hanem szellemileg meghatározott tudatlanság; amely viszont éppen szorongás, mert a tudatlansága a semmire vonatkozik. Nem ismer jót és rosszat stb.; a szorongásban a tudás teljes valósága mint a tudatlanság borzalmas semmije tükröződik vissza.”³ A szorongás tehát az eredendő bűn előfeltevése, ami lehetőségként a kezdetek kezdete óta jelen van az emberiség történetében, ami egyszerűen abból fakadt, hogy Ádám még nem érthette a jó és a gonosz közti különbséget, amiben azonban a tudás lehetősége benne van, így a szorongás is, ami az Úr parancsának érthetlenségéből fakadt. A szorongás azonban Ádám bűne után egyre

¹ Kierkegaard, Søren: *A szorongás fogalma*. 1993, Budapest, Göncöl Kiadó, 51.

² Kierkegaard 1993, 52.

³ Kierkegaard 1993, 54.

reflektáltabban van jelen az emberiség történetében, hiszen a későbbi generációknak már árnyaltabb fogalmi vannak arról, hogy miféle tétje van a bűnnek a saját életükben, sőt már a puszta létezésüknek is van valamiféle egzisztenciális tétje. Itt természetesen felmerül a jogos kérdés, hogy vannak-e olyan emberek, akik nem éreznek szorongást, és a válasz feltétlenül az, hogy vannak, hiszen Kierkegaard szerint „minél eredetibb az ember, annál mélyebb a szorongása”⁴. Azt gondolom, hogy ez az egyik legfontosabb megállapítás, amit Kierkegaard tett a szorongás fogalmának megértésében, hiszen ebben is az „Én” létmódjának megértésére tett kísérletet, többek között ez a szándék is emelte a legnagyobb hatású gondolkodók közé. Kierkegaard határozottan elzárkózott attól, hogy átfogó pszichológiai tanulmányt írjon a szorongásról, sőt a dogmatika határain is messze túllépett a szorongás fogalmának fejtegetésével, nem csoda tehát, hogy *A szorongás fogalma* meghatározó olvasmány volt Heidegger valamint az egzisztencialisták számára is.

Kierkegaard a szorongás fogalmának analíziséban különbséget tesz objektív és szubjektív szorongás között. A különbség alapvetően abban áll, hogy a szubjektív szorongás az egyes ember, az individuum ártatlanságában rejlő szorongást jelöli (például Ádám szorongása), míg az objektív szorongás egy egész generáció bűnösségének szorongását jelenti. Ádám bűnét tulajdonképpen azért is nevezhetjük az eredendő bűnnek, mert nem csak saját nevében, hanem az emberiség nevében követte el az első bűnt, ilyen értelemben pedig Ádám sokkal többet jelképez egy individuumnál, ugyanis tettének az egész világra kiható jelentősége lett. A teljes, teremtetett világ szorongását nevezhetjük objektív szorongásnak, ami az eredendő bűn által vált láthatóvá a világban, és azt gondolom, hogy vizsgálódásunk tárgyát tekintve nincs akkora jelentősége mint a szubjektív szorongásnak, amiről már esett szó. Alapvetően Heideggert is a szubjektív szorongás foglalkoztatta, amit a gondolkodás történetében először Kierkegaardnak sikerült megfelelően körvonalaznia és előkészítenie a tudomány számára. A szubjektív szorongást illetően már a dán filozófusban is felmerült a kérdés, hogy tulajdonképpen mit is jelent az „Én” (Selbst), ami általános egyesként van tételezve, lehet-e egyáltalán általános egyesről beszélni, amiről a filozófia sem képes tökéletesen kielégítő válaszokat adni. Kierkegaard legnagyobb érdeme, hogy ezen a ponton újra felidézi a görögök legjelentősebb mondatát, a delphoi jósa falának feliratát, vagyis hogy „ismerd meg önmagad”⁵, merthogy az idealisták számára ez egyértelműen a tiszta öntudatot jelentette, ellenben a probléma ennél sokkal bonyolultabb (a görög mondat jelentése sokkal mélyebb), és amire csak a XX. századi gondolkodók tudtak rámutatni igazán, gondolhatunk itt megint Heideggerre. Heidegger leginkább Kierkegaard azon szándékát méltatta, hogy feltette az

⁴ Kierkegaard 1993, 63.

⁵ Kierkegaard 1993, 93.

„Én”-re vagyis bizonyos értelemben a jelenvalólétre vonatkozó kérdést, aminek megértése meghatározó a gondolkodásában. Ha tehát valamilyen értelemben szubjektív szorongásról és individuumból beszél Kierkegaard, akkor kulcsfontosságú megérteni, hogy milyen szerepe van ebben az „Én”-nek, hiszen ahány ember, annyi fajta szorongás. A kiemelkedő individuumból Kierkegaard zseninek nevezi, amit a sors fogalmával állít párhuzamba, ugyanis a zseni az, aki képes uralkodni a saját sorsa fölött, ezért szükségszerűen a szorongása is különbözik az átlagemberektől. A zseni szorongása annyiban különbözik az átlagemberétől, hogy a veszély pillanatában a legerősebb, és szorongása azt meglező és az azt követő időszakban a legerősebb, ugyanis tisztában azzal, hogy tétje van a létezésének, vagyis győzelmet fog aratni vagy elbukni, ami kizárólag önmagán áll vagy bukik. Ebben a szorongásban élés különbözteti meg a zsenit az átlagembertől, aki mindig biztonságban érzi magát a veszély pillantának kivételével, mert csak akkor érzi fenyegetve magát. Azt sem állíthatjuk biztosan, hogy mindenki szükségszerűen megtapasztalta a szorongást, hiszen egyértelmű tudásunk legfeljebb saját magunkról lehet, amennyiben ez lehetséges, ezért is válik olyan égetően fontosá a görög parancs, aminek jelentősége már Platónnál is felmerül a *Phaidrosz*-ban, és Heideggernél ismét jelentőssé válik. Kierkegaard számára az ember nem más mint test és lélek szintézise a szellemben, és ez kiemelten fontos a bűn és a szorongás természetének megértésében. A testi szférát elsősorban az érzékiséggel szokták összekötni, ami még önmagában nem bűn, csupán a bűn lehetőségét hordozza, amire nagyon jó példa a *Vagy-vagy* Don Giovanni értelmezése az erotikumról. Kierkegaard szerint a nemiség is az eredendő bűnnel jelent meg, és a ténnyel, hogy a nő (Éva) alapvetően a férfinél érzékibb lény, amit már a testi felépítése is megerősít, és alapvetően a szépség is a testivel áll összefüggésben, ami kiszorítja a szellemet, és megteremti a bűnbeesés lehetőségét. Már Szent Pál teológiája is hangsúlyozza a test és a lélek közötti meghatározó különbséget, és rendkívül szigorúan mindenféle bűnt a testtel hoz összefüggésbe, mintegy magyarázatként az emberiség esendőségére, ami a húsból származik, míg a megváltás kizárólag a szellemben keresztül érhető el. Kierkegaard értelmezésében a test és lélek szintézise a szellemben történik meg, ami teremti és amiből fakad, ebből a szintézisből fakad a szorongás, ugyanis a szellem vagy a szabadság lehetősége önkéntelenül is jelen van. Valójában ez a jövőben rejlő lehetőségektől való szorongást jelenti, tehát a szorongás egyértelműen a jövőre irányul, hiszen mindig a lehetséges miatt szorongunk, ami bűn formájában is megnyilvánulhat. A már elkövetett bűn, a múltba irányuló szorongás nem más mint a megbánás, amit már nem lehet szorongásként értelmezni. Ennek függvényében tehát elmondhatjuk, hogy a szorongás „olyan pszichológiai állapot, amely megelőzi a bűnt, olyan közel kerül hozzá, amennyire csak lehet, annyira szorong, amennyire csak lehet, anélkül azonban, hogy megmagyarázná a bűnt, amely csak a minőségi

ugrásban jelenik meg.”⁶ Ebben az állításban körvonalazódik igazán, amire a tanulmányom elején is utaltam, tehát hogy a bűn kapcsolatban áll a szorongás tapasztalatával, és mintegy előfeltevésként jelen van, ilyen módon pedig meghatározó szerepe van a szorongásfenomén vizsgálatában: „A szabadság bűnhöz való viszonya a szorongás, mert a szabadság és a bűn mindaddig még csak lehetőség.”⁷ Kierkegaard a bűnt a rosszal állítja párhuzamba, ami sokkal inkább az etika tudományához tartozik, ami egyre inkább arra a kérdésre akar választ adni, hogy mi a jó, aminek döntő jelentősége van a társadalom egészséges működésében, bár megannyi szabályrendszer létezik, a kérdésre mégsem létezik egy vagy egyértelmű válasz, ezért fontos leszögezni, hogy Kierkegaard elsősorban a bűn keresztény definíciójából indul ki. Kierkegaard szorongásanalízisében döntő szerepet játszik az ember lényegének megértése, azaz a tény, hogy az ember test és lélek szintézise, ugyanis ha „az ember állat vagy angyal lenne, akkor nem tudna szorongani.”⁸ A szorongás képességével tehát kizárólag az ember rendelkezik, ami a tárgyaltak alapján létmódjának meghatározó jellemzője is; a szorongás a szabadság lehetőségeként érezhető. Kierkegaard alapvetően nem egy negatív élményként határozza meg a szorongást, amit az alábbi kijelentése is alátámaszt: „Akit a szorongás nevel, azt a lehetőség neveli, és csak akit a lehetőség nevel, az fejlődhet a végtelenségig.”⁹ Kierkegaard megállapítása nem arra vonatkozik, hogy a szorongó ember boldogabb vagy kevésbé boldog lenne, csupán a képességre, hogy megértse a valóságot, ami a lehetőségek sokaságában rejlik. Azok az egyének, akik semmire sem vitték az életben, nem használták fel a létezés által kínált lehetőségeket, és nyomorúságukat mindig valamilyen elmulasztott lehetőséggel magyarázzák, ami viszont nem olyan értelemben vett lehetőség, ahogy Kierkegaard érti¹⁰, hiszen a lehetőségekben minden lehetségessé válik akár pozitív, akár negatív értelemben, ebből is fakad az egzisztenciális szorongás. A szorongás ilyen értelemben egy produktív alapélmény, egy olyan beállítottság, amiben az ember fejlődhet és épülhet. Az emberi elégedettség ugyanis, nem ismerheti a szorongást, a szorongás csupán a szabadság szédületében, a választási lehetőségek tengerében tapasztalható meg. Kierkegaard filozófiája legnagyobb lépésének tekinthető, hogy önmagát a létezésben akarta megérteni, ezért is vált jelentőssé a XX. századi gondolkodók számára.

Heidegger maga is reflexió alá vonta a szorongás tapasztalatát, vizsgálódása során pedig megállapította, hogy egy olyan alapdiszpozíció, ami az egzisztencia szerves része. Heidegger ilyen irányú kutatásaiban meghatározó szerepet játszott Kierkegaard szorongásanalízise, holott a *Lét és*

⁶ Kierkegaard 1993, 109.

⁷ Kierkegaard 1993, 128.

⁸ Kierkegaard 1993, 181.

⁹ Kierkegaard 1993, 182.

¹⁰ Kierkegaard 1993, 182.

időben meglehetősen kevés lábjegyzetben hivatkozik rá. Az egyik legalapvetőbb rokonság Kierkegaard és Heidegger szorongásfelfogásában, hogy mindketten határozottan elkülönítik a szorongás fenomenáját a félelemtől, bár ontológiai összefüggés áll közöttük, mégis fontos különbséget tenni a két jelenség között annak ellenére, hogy a mindennapi életben a két fogalmat gyakran szinonimaként is használják. Ahogy már említettük Kierkegaard félelemmel kapcsolatos megállapításait, fontos kiemelni, hogy nála a félelem egy meghatározott tárgyra irányul, míg a szorongásnak nincs konkrétan megnevezhető tárgya. Heidegger kiemeli a fenomenális rokonságot a félelem és a szorongás között¹¹, amit gyakran azonosítanak is egymással, ám Kierkegaardhoz hasonlóan Heidegger is megpróbálja szétválasztani a két fogalmat. Heidegger is ugyanazt állítja a félelemről, amit már Kierkegaard is megállapított, hogy a félelem valamiféle fenyegetettséget jelent, amit rendszerint meg is tudunk nevezni. Ezzel szemben a szorongásnak nincs meghatározott mitőlje, itt a fenyegető tényező nem írható körül olyan egyértelműen mint a félelem esetében, éppen ezért a szorongás egyik alapvonása, hogy „a fenyegető sehol sincs”.¹² A szorongás tehát nem tudja, hogy mi az, amitől szorong, nem képes megnevezni a fenyegetőt mint a félelem esetében. A félelem tárgyát általában a fogalmak által megragadhatóvá tudjuk tenni, meg tudjuk nevezni, hogy mi az a valami, amitől félünk, a fenyegető veszély elmúltával pedig a félelem állapota is megszűnik, amíg a létezőnek nem kell szembenéznie egy újabb veszéllyel. A szorongás esetében tehát nem a valami fejeződik ki, hanem a semmi és a sehol, vagyis a meghatározatlanság, ami a szorongást önmaga tárgyává teszi. A szorongás tárgya tulajdonképpen maga a világ, pontosabban a heideggeri terminussal élve maga a világban-benne-lét. A szorongás alapélményében tárul fel a létező számára a világ mint olyan. Heidegger a szorongás tapasztalatát a „hátborzongató idegenség”¹³ élményével írja le, mondván, hogy a szorongás ezt a fajta idegenség érzetet váltja ki az emberből, amit leginkább az „otthonalanság” fogalmával magyaráz. Az otthonosság, az „otthon-lét” mindig valamiféle megnyugtató biztonságérzetet jelent, amiben a jelenvalólét nincs kitéve semmilyen fenyegetettségnek, amiből csak a szorongás képes kiragadni a már említett hátborzongató idegenségével, ami a világban-benne-lét kiszolgáltatottságát jelenti. A szorongása éppen emiatt Heidegger szerint is produktív (azt már láttuk, hogy Kierkegaardnál miben rejlik a szorongás produktivitása), ugyanis a szabadság nélkülözhetetlen alapélménye, amiben a jelenvalólét számára feltárulhatnak az addig rejtett valóságok. A szorongás alapvetően meghatározza az ember létezésének módját a világban, egy olyan mélyen gyökerező szorongásról van szó, ami független a hétköznapi valóságtól, és az élet végességének közvetett tudatából fakad.

¹¹ Vö. Heidegger, Martin: *Lét és idő* (második, javított kiadás). 2001, Budapest, Osiris, 218.

¹² Heidegger 2001, 219. o.

¹³ Heidegger 2001, 221.

Heidegger értelmezésében a szorongás olyan kitüntetett alapdiszpozíció, amiben a jelenvaló lét legsajátabb lehetőségeivel szembesül, ez a felfogás pedig szintén rokonítható Kierkegaard idézett gondolataival és szorongás és a lehetőségek kapcsolatáról.

Kierkegaard szorongásanalízise azért is annyira sajátos, mert nem egy hűvös filozófiai távolságból beszél a szorongás alapélményéről, hanem a saját életét meghatározó élményekből építi fel, ebből fakad az a szándék is, hogy tudományos alapossággal közelítsen a fenoménhez. Heidegger egy teljes mértékben egzakt filozófiai leírást ad a szorongás jelenségéről, ami szerinte az emberi lét alapérzése, az egzisztencia szerves része, amiben maga is gyökerezik. Egyértelmű, hogy Heidegger számára a szorongás nem pusztán egy alaphangulat, ami a melankóliával rokonítható, hanem a létmegértéssel áll összefüggésben, amiben „a szorongás felfedi a sorsot”. Ebben az értelemben Heidegger számára a szorongásnak valós egzisztenciális tétje van. Kierkegaard tehát egyértelműen nem hagyta érintetlenül Heidegger gondolkodását, több ponton is össze lehet kapcsolni a dán filozófus gondolatvilágával, ami legerőteljesebben a szorongás- és félelemfelfogásában tükröződik. A *Lét és idő*ben ugyanis reflexió alá vonja azokat a jelenségeket, amelyek Kierkegaard-t is kiemelten foglalkoztatták mint például a szorongás, a félelem, a halál és a bűn. Bár a két filozófus ilyen irányú gondolatai – azt gondolom – probléma nélkül párhuzamba állíthatók, és egyértelműek a kapcsolódási pontok a két gondolkodó között, Heidegger mégis csupán vallásos íróként könyvelte el Kierkegaard-t, ami a *Lét és idő* legfontosabb erre vonatkozó lábjegyzetéből derül ki: „A 19. században S. Kierkegaard kifejezetten megragadta és behatóan átgondolta az egzisztenciaproblémát mint egzisztenciát. Az egzisztenciális problematika azonban oly idegen tőle, hogy ontológiai tekintetben teljesen Hegel és az ő szemével látott antik filozófia befolyása alatt áll. Ezért az »épületes« írásaiból filozófiaiag többet tanulhatunk, mint teoretikus vizsgálódásaiból, kivéve a szorongás fogalmáról szóló értekezést.”¹⁴ Amit ezzel kapcsolatban a legfontosabb kiemelni, hogy Heidegger a szorongás fogalmáról szóló értekezéssel mégis kivételt tudott tenni, és valamilyen oknál fogva ezt a Kierkegaard-művet tudta leginkább értékelni. A fent tárgyalt ütközéspontok miatt elmondhatjuk, hogy Kierkegaard jelentős hatással volt Heideggerre annak ellenére, hogy Heidegger alig hivatkozik rá, és méltatlanul keveset foglalkozott vele.

¹⁴ Heidegger 2001, 274.

Referencia

Kierkegaard, Søren: *A szorongás fogalma*. 1993, Budapest, Göncöl Kiadó

Heidegger, Martin: *Lét és idő* (második, javított kiadás). 2001, Budapest, Osiris